

KLIENSEK ÉS PATRÓNUSOK

Egy szocialista termelőszervezet tündöklése és bukása

Dolgozatunk alcíme egy székelyföldi kollektív gazdaság, majd mezőgazdasági termelősövetkezet különös történetére utal. Különös a történet, mert a köztudatban a diktatúra legsötétebb és legnyomorúságosabb éveinek tartott időszakában, a nyolcvanas évek második felében ragyogott a legfényesebben a szóban forgó gazdaság csillaga: terméseredményeikkel megyei és országos rekordokat értek el, a tagság jövedelme magas volt, a pénzjavadalmazás mellett az alkalmazottaknak rendszeresen gabonát, húst osztottak olyan években, amikor az ország lakosságának nagy része jegyre kapta az alapélelmiszerekből a havi szükös fejadagot. Építkezés, gyarapodás volt ebben a szocialista termelőszervezetben, minden esztendőben. Ebben az írásban ennek a különös történetnek a titkait nyomozzuk, írott és szóbeli források alapján. A téma – a szocialista mezőgazdasági szervezetek működésének három-négy évtizedes története – az erdélyi magyarság társadalomtörténetének még feltáratlan területe: a kutatók eddig a kollektivizálás folyamatának vizsgálatával foglalkoztak, az 1950–1962 tavasza között megszervezett közös gazdaságok későbbi működésének feltételrendszerét, e gazdálkodó szervezetek változási folyamatait nem vizsgálták. Különösen érdekes tanulságokkal járhat a termelősövetkezeti gazdálkodás utolsó időszakának története: a politikai irányítással szervezett merev tervgazdaság körülményei között is sikeres termelés mögöttes tényezőinek feltárása a szocialista mezőgazdaság működtetésének, a hatalom és társadalom viszonyának rejtett dimenzióira nyit ablakot.

Az a körülmény, hogy az alábbiakban a közelmúlt olyan eseményeiről, folyamatairól lesz szó, amelyek szereplőinek többsége él, a társadalomkutatót a személyiségi jogok védelmére

kötelezi. Mivel történetünkben esetenként a személyi identitást is sérthető információk is előfordulnak, adatközlőink azonosságát kutatásetikai szempontokból nem fedhetjük fel: nem közölhetünk település- és személyneveket, így az olvasónak be kell érnie azzal, hogy történetünk helyszíne a Székelyföld peremvidékének egyik, egészében magyar lakosságú, öt kis faluból álló községe.

Előzmények

A falvak magángazdálkodási rendszere, a kommunista hatalom színrelépése előtti időkben, jellegzetes kisbirtokrendszerű paraszti gazdálkodás volt. Például egyik faluban 1910-ben mindössze csak tucatnyi gazdának volt tíz holdon felüli birtoka. Az átlagos középbirtok 2,0–2,5 ha volt. A családi birtokok szétszórt apró parcellákban heverték, a szántóföldi növénytermesztésben a búza-termesztés volt a legfontosabb. A földbirtokok művelési ágak szerinti megoszlásában a szántó két-háromszorosa volt a kaszálóterületeknek.

Az első két kollektív gazdaság 1950 augusztusában és szeptemberében alakult, az országosan 1949 márciusában meghirdetett kollektivizálási hullám első szakaszában. Ekkor a példátlan hatósági erőszak és agresszió – gyilkosságok, kilakoltatások, vagyonelkobzások – által megfélemlített lakosság egy része – főleg szegényebb rendű magángazdák – alakítottak kollektív gazdaságokat. Körükben termékeny talajra talált a kommunista ideológia egyenlőség-ígérete.

Az ötvenes években összességében – a később egy termelőszervezetbe tartozó falvakban – két kollektív gazdaság, és három társulás alakult. 1962. április 1-én az öt falu szocialista termelőszervezeteit „Vörös Hajnal” néven egyetlen nagy közös gazdaságba egyesítette a központosító politika. A közös gazdálkodás 2 490 ha összterületen indult, ebből 1 947 ha szántó, 256,51 ha kaszáló, 145,62 ha legelő, 59,55 ha szőlő, 25,67 ha gyümölcsös volt.

Az állatállomány 543 szarvasmarha (ebből csak 157 fejős), 658 juh, 429 sertés, 104 szárnyas, 48 család méh, 111 ló. Az állóalap értéke 3 314 173 lej volt. Az egyesített kollektívben az öt falu 909 családjából 1 499 munkaerő dolgozott.

A termelés 13 mezei- és 2 állattenyésztő brigád keretében folyt, irányítását, ellenőrzését 11 vezetőtanácsi tag végezte a rajoni mezőgazdasági apparátus felügyelete alatt.

A két legfontosabb gazdasági ágazat a növénytermesztés és az állattenyésztés volt. A növénytermesztésben a gabonatermesztésen volt a fő hangsúly, általában a szántóterület több mint felét foglalta el a szemes gabona. A tej- és hústermelés mellett a kollektív gazdaság mindig foglalkozott jövedelemtermelő mellékágazatokkal is, például üvegházás zöldség- és virágtermesztéssel. A hatvanas években a saját termesztésű zöldségfélékkel a gazdaság maga kereskedhetett, később az állami felvásárló vállalatok szállították el – államilag megszabott áron – a termést. Bár a kollektív gazdaság, majd a termelőszövetkezet termelési eredményeit tekintve története során a megyében mindig első-második helyen állt, átmeneti, gyengébb időszakai is voltak. Egy vezetőségi tag erre az időszakra így emlékezett:

„Egyszer volt egy megyei plénum, ott volt minden kollektív gazdaság elnöke, főmérnöke, voltunk vagy ketten-hárman könyvelők. Szóltak ott a gyűlés előtt, hogy fel kell szólaljak. A megyei pártbizottság másodtitkára azt mondja tovarase Takács szeretném, hogyha beszélne arról, hogy mi az oka, hogy maguknál most újabban esik a termelés, maguk kitűnő gazdaság voltak, csak kell lássa, hogy mi történt, hogy csökken a termelés... Mert tényleg volt egy ilyen csökkenés. Visszaesés volt. De a visszaesés nem abból volt, hogy nem ment a termelés, az abból volt rendszerint, hogy megszűnt valamilyen forrás, valamit megvontak, egy-egy csapat elzártak. Én nyugodtan elmondtam, hogy jelen pillanatban képviselem itt a szövetkezetet, ismerem a tevékenységét 20 esztendeje, a termelésünk nem változott sokat, hanem változik az embereknek a moráljuk, nincsenek megelégedve sok mindennel,

többet várnak, kevesebbet kapnak. Nem kapunk az állattenyésztésbe embereket, mindjárt úgy van, hogy a trágyát az ablakon kell kihányjuk, nem akarja a traktorállomás elhordani, nincsen felszerelve trágyaszórával, hogy kihordja, hogy elérjük kukoricából az ötezer kilót. Így ezeket elsoroltam, másnap 8–10 újságíró volt nálunk... Én azokat mondtam, ami akkor a begyembe került, ha készülök nem sikerült volna úgy... Itthon az elnök azt mondta, te, hogy merted ezt?”

A hatvanas–hetvenes évek fordulóján a kollektív tagok közül is többen az ipari munkahelyekre, bányavidékekre vándoroltak, a jobb kereset reményében. Az öt falu egyesített gazdasága azonban a nyolcvanas évekre a korszak viszonyai között fejlett, tagjainak jól fizető gazdasággá alakult. A növénytermesztésben rekord terméseredményeket értek el, az egész határt mintaszerűen művelték, *úgy nézett ki a határ, mint egy kis kert* – mondják többen a volt kollektív tagok közül.

A nagyállattartásban a szakszerű takarmányozás és a fajtafeljavítás a nyolcvanas évekre hozta el a legmagasabb termelékenységet.

Történetük folyamán a kollektív gazdaságok általában a kezdeti nagyarányú élőmunkát igénylő, állati igaerőt használó gazdálkodástól a fokozatos gépesítéssel, a vegyszerek és a termelékenyebb vetőmagfajták használatával, a korszerűbb agrotechnika alkalmazásával és szakszerű üzemvezetéssel növelték termelésüket.

Az alábbi táblázat az átlagtermések növekedését jelzi a közös gazdálkodás kezdeti és utolsó éveiből:

<i>termény</i>		<i>1962</i>	<i>1988</i>
Őszi búza	kg/ha	1 080	3 360
Őszi árpa	kg/ha	1 069	3 167
Szemes kukorica	kg/ha	2 115	3 262
Cukorrépa	kg/ha	16 503	20 500
Krumpli	kg/ha	9 686	10 700
Zöldség	kg/ha	10 130	16 200

Látható, hogy a legjelentékenyebb változás a kalászos gabonák termelésében történt. Meg kell jegyezzük, hogy a terméseredményekre vonatkozó irattári adatok és a kérdezett egykori termelőszövetkezeti tagok által szóban közölt adatok között jelentős mennyiségi különbségeket találtunk. Például a termelőszövetkezet volt főkönyvelője a búzából elért 4 500–5 000 kg/ha átlagtermésekről beszélt. A különbség magyarázata lehet, hogy a termelőszövetkezet vezetése kevesebbet jelentett a valójában megtermelt gabonamennyiségnél, de az is számításba vehető, hogy esetleg 1988. nem volt egy jó mezőgazdasági év.

A közösségi emlékezet és az irattárban fellelhető adatok tanúsága szerint a nyolcvanas évek a termelőszövetkezet legsikeresebb időszaka volt.

Az emlékezők (egymástól függetlenül) kihangsúlyozták, hogy a fejlődésben nagy szerepe volt a termelőszövetkezet ekkor kinevezett elnökének, aki *tudta merre nyílnak az ajtók* a kulcspozíciókban lévő megyei vezetők felé, és segítségükkel nagyléptékű fejlesztési tevékenységbe kezdett:

„Jó volt a káderválasztás, biztos, hogy jól ment, mert nagyon megugorta magát a kollektív,¹ 105 munkakönyves alkalmazott volt. Az állatállomány az már első helyre került a megyében... jó szakemberek voltak az állattenyésztők, a szakemberek, mesterek, és gondozók...” (65 éves nyugdíjas férfi, volt néptanácsi alkalmazott)

A terméseredmények meghaladták minden korábbi időszak mutatószámait, a termelőszövetkezet vagyona, állóalapjai a legmagasabb értékre emelkedtek. A tagság javadalmazása nőtt, különösen jól fizetett foglalkozási csoport volt az állattenyésztőké:

---

1 A kezdeti időszakban *kollektív gazdaságoknak* nevezett szocialista mezőgazdasági termelőszervezeteket a hetvenes évek elején (?) átkeresztelték *mezőgazdasági termelőszövetkezetekké*. A névváltoztatás nem jelentett semmiféle intézményes, szervezeti változást. Az interjúkban, kötetlen beszélgetésekben a kérdezettek keverik a két elnevezést. A névváltoztatás nem került be a köznyelvbe, ma is a *kollektív*re vagy egyes tájakon a *kollektíva* időszakára és nem a termelőszövetkezeti időszakra emlékeznek.

„Én mondom, mikor nekem volt 2 500 lej polgármesteri fizetésem, az állatgondozó keresett 4 500–5 000 lejt. A kollektív elnököknek lehetett 3 000 leje... akik az állattenyésztésben dolgoztak és a karbantartók, akik a felelősök voltak a karbantartó műhelyekben kaptak gabonát, kapták havonta azt az egy-két zsák búza-gabona féléjüket, kaptak mindig húst. Húst akkor nem lehetett kapni, minden héten, vagy két hétben vágtak állatot...” (65 éves nyugdíjas férfi, volt néptanácsi alkalmazott)

A növénytermesztésben dolgozó tagságnak kevesebb volt a jövedelme, a tevékenység időszakos jellege miatt.

A fejlődést egyrészt a termelékenység növekedése mutatta, az állattenyésztésben országosan is díjazott eredmények születtek: 1987-ben a magas tejhozamokért az *Új Mezőgazdasági Forradalom Hősei* kitüntetést kapta a termelőszövetkezet. A tejhozam jelentősen növekedett a kezdeti és utolsó szakasz között: 1964-ben a takarmányozott tehének egyedenkénti tejhozama 1 938 liter volt, 1988-ban 5 067 liter.

Jelentős változási folyamat ment végbe a közös gazdálkodás harminc éve alatt a globális termelés szerkezeti összetételében is:

év	Növénytermesztés		Állattenyésztés		Szolgáltatások	
	ezer lej	%	ezer lej	%	ezer lej	%
1962	6 416	87,0	938	12,8	11	0,2
1988	11 600	51,3	8 300	36,7	2 700	11,95

A növénytermesztés kezdeti túlsúlya csökkent, az állattenyésztés és a szolgáltatások jövedelme nőtt. A építkezésekre kiutalt állami hitelekkel középületeket emeltek, korszerűsítették az állattenyésztő telepet. Azonban a gyors fejlesztésnek árnyoldalai is voltak: „Olasz típusra építettünk istállót, akkor megvettük a fejőgépeket, a jászolnál működtethetőt használtuk. És ezeknek a működtetése tudja, hogy, hogy van? Abban az időben annyira volt a fejlettség a technika a hozzáállás, hogy állandóan nagy figyelem, nagy hozzáértés kellett, mert minden nem szakemberek által volt

csinálva, például a vízbevezetés. Ha egy kicsit nagyobb fagy volt, minden lefagyott, akkor nem volt fejő, ki megfejje a teheneket, hogyha nem működött az itató ki kellett csapni a vályúkhoz a teheneket. Tehát minden be volt szerelve, de nem működött, nem működött a ganékihordó, máskor leszakította a tehénnek a farkát, sok minden megtörtént. Akkor a borjú belefelladt a ganélébe, tehát minden meg volt csinálva, de nem úgy, hogy biztos legyen.” (74 éves férfi, volt mtsz alkalmazott)

A nyolcvanas években fellendülő építkezésekkel helyi munkaalkalmak teremtődtek, a termelészövetkezetet kiszolgáló, bővülő gépparkhoz, a Mezőgépeszeti Állomáshoz több, korábban a faluból más településekre ingázó szakmunkás tért vissza.

A termelészövetkezetek vezetése és a helyi állami intézmények (elsősorban a néptanácsok) vezetése közötti viszony formálisan hierarchikus volt: a termelészövetkezetek fölötti állami hatalomgyakorlás közvetlen eszközei a helyi adminisztratív intézmények voltak. A vizsgált termelészövetkezet és a helyi néptanács esetében azonban e viszony tartalma más volt: „...az, hogy a néptanács fennhatósága alatt volt a kollektív gazdaság, az egy nagy mese, ha valami nem ment akkor a néptanács volt a hibás... Ha pedig valami nagyon jól ment, ott nem emlegették a primárt, hanem a kollektív gazdaságok konferenciáján felállították az elnököt, s végig dicsérték a világ előtt.” (65 éves nyugdíjas férfi, volt néptanácsi alkalmazott)

A központosított gazdaságirányítás alulnézetből

A központosított gazdaságirányításban a politika a szocialista termelőszervezeteket megfosztotta tervezési, döntési jogosultságaitól, pontosabban teret sem engedett az önállóságnak. A kollektív gazdaságok a hatvanas évek első felében még rendelkeztek bizonyos fokú önállósággal a termelésszervezésben, a beszerzésben, terményelosztásban. Ezt az önállóságot a nyolcvanas évekre teljesen felszámolta a hatalom. A központi irányítás ekkor a

tervezésben például azt jelentette, hogy a termelőszövetkezetek év elején megkapták minden termelési ágazatban a termelvényekre, termékekre lebontott terv mutatószámait, ezeket a helyi vezetők felosztották negyedévi, havi teljesítési mutatókra. A tervek mutatószámainak teljesítése kötelező volt, ezek évről-évre emelkedtek:

„Az évi tervet..., az tudja hogy volt? Ez bonyolult erősen: megvoltak a mutatószámok adva, például, hogy ha a beszámolóval mentem, akkor azt mondta a főkönyvelő a megyétől: nem érdekel mit csinálsz, hogy csinálod, de az utolsó szám ez kell legyen. Az utolsó szám ez kell legyen, a nyereség, de veszteség ne, ha nem volt nyereség az nagy baj volt. A számokat megadták előre: mennyi búzát kell termelni, mennyi tejet kell tehénenként elérni, hány borjú kell születessen, hány tojást kell keltetni, ha méh van akkor hány kiló méz kell legyen, de ehhez mind meg volt adva a mutatószám, a legkisebbet be kellett rakni: ha volt négyszáz fejőstehén akkor kellett születessen háromszázkilencven borjú. Akkor meg kellett adni mennyi lesz a súlygyarapodás egész évben. A napi tejtermelést, ha lesz tehénként hat liter akkor mennyi lesz az össztejük? És akkor megint ezeket a hozamokat negyedévekre fel kellett osztani, meg kellett adni mennyi lesz az első negyedévbe, második-harmadikba. Mik jönnek be és mik lesznek a költségek. S ezeket mind beszorozva meg kellett adni, mennyi lesz a jövedelmünk. De mi tudtuk, hogy csak fele fog lenni.” (74 éves férfi, volt mtsz alkalmazott)

A tervmutatók teljesítési kötelezettsége olyan állandó kényszer volt, amellyel szemben túlélési stratégiákra volt szükség. A nyolcvanas években a termelőszövetkezetek már nem jelenhettek meg önállóan a piacon termékeikkel (mint például a hatvanas években a zöldséggel, virággal), nem vásárolhattak árut, munkaeszközöket, alapanyagokat máshonnan csak az állami raktárakból.

A termelés nagy részét a vizsgált termelőszövetkezetben is a központosított állami alapba kellett átadni, csak a tagoknak osztalékba adott és vetőmagnak visszahagyott gabonát tárolhatták. 1988-ban a legfontosabb gabonaneműekből az alábbi termés-

eredményeket érték el, és ebből a központosított alapba a következő mennyiségeket szállították:

<i>Termények</i>	<i>Terület (ha)</i>	<i>Átlagtermés (kg/ha)</i>	<i>Össztermés (t)</i>	<i>Központosított alapba (t)</i>
Őszi búza	580	3 360	1 948,8	1 509
Őszi árpa	180	3 167	570,6	437
Szemes kukorica	519	3 262	1 692,97	1 299

Forrás. A község irattára. Néptanácsi iratok. 1989.

Látható, hogy a három gabonafajtánál összesítve, az államnak átadott gabonamennyiség az összes termelés több mint háromnegyede (76,9 százaléka) volt. A nyolcvanas évek második felétől a termelészövetkezeti tagság a háztáji parcellákon termelt gabonát, krumplit, cukorrépát és a saját kisgazdaságban termelt tejet, disznóhúst is le kellett szerződje az államnak.

A gazdaság teljes politizálása tehát a kötelező termelési tervekben, a gazdálkodás aprólékos szabályozásaiban, a piaci csere kiiktatásában és mulasztások esetén fenyegető szankciókban nyilvánult meg. Az egyre magasabb tervmutatók, növekvő állami elvonás, szigorodó szüntelen ellenőrzések, szűk korlátok közé szorított gazdaságirányítási jogosultságok ellenére a termelészövetkezet a rendszerváltásig töretlenül fejlődött.

A sikeres gazdálkodás titkai

A termelészövetkezet sikeres gazdálkodásának tényezői ma már csak részben rekonstruálhatók irattári anyagokból. Ennek oka az iratlétrehozás feltételrendszerében, pontosabban a korabeli hatalmi, függőségi viszonyokban keresendő: az iratok valóságtartalma a hatalmi elvárások és a személyes, illetve helyi érdekvédelem erőterében torzult. A „dokumentumok” sok esetben nem a valós adatokat tartalmazták, ezeket a helyi vezetők a tervekhez és

más hatalmi követelésekhez igazították. Ezért a történész már nincs abban a helyzetben, hogy tényeket hozzon felszínre, amelyek dokumentumokban vannak eltemetve.²

A veszélyek, hatalmi fenyegetések kivédésére, végső soron a túlélésre játszó helyi vezetők az adatok torzításában tökéletesen megértették egymást:

„Olyan szervezeten ment a csalás, a dokumentum-hamisítás, mert szükséges volt, minden szervnek szüksége volt erre. A mezőgazdaságban a könyvelés kellene legyen egy igazi tükör, hogy mutassa a napi helyzetet, s ez a tükör lehet homorú is lehet domború is. Sehol se torzít, s mégis az egész kép másképpen néz ki. De ez a torzítás nemcsak a könyvelőn múlott hanem kezdődött a főmérnökön: az alá kellett írjon minden romlást a gépeknél, az állatorvos alá kellett írjon minden döglést, a főkönyvelő minden papírt, akkor mindenki egy kicsit hamisított rajta. Ehhez igen nagy kollektív munka, egyetértés kellett, ha ez megszűnt akkor veszélybe volt minden! Összekacsintottunk, nem lehetett összebeszélni! De kellett érteni egymást, mert ha te mondtad az nagy baj volt. Kellott tudni olvasni a másik társnak a gondolkodásában.

Ez így volt, az élet az erősen bonyolult volt a kollektívekbe, nem tudom a gyárakba....

Abba az utolsó Ceusescu korba állandóan kellett küldeni a jelentéseket: milyen szépen halad a termelés, s akkor mi ment? Szóvirágok!” (74 éves férfi, volt mtsz alkalmazott)

A hallgatólagosan alkalmazott közös tudás nélkülözhetetlen volt a rendszer működtetésében és az önvédelemben. „Nem lehetett beszélni, de nem is volt rá szükség” – írja Rév István a központosított gazdaságokban létrejött kölcsönös függőségi viszonyokról szóló elemzésében.³

A helyi vezetők érdekeik védelmében létfontosságú, horizontális koalícióba szerveződtek. A beszámolókból, jelentésekben a

---

2 Rév István: Az atomizáció előnyei. In: *Replika*. Társadalomtudományi folyóirat. 1996. december. 23–24. sz. 156 p.

3 Uo. 155. p.

valós és hamis adatok ma már tisztázhatatlanul összekeveredtek. Azoknak az éveknél valóságos viszonyairól fontos adalékokat a személyes emlékezet őrzött meg. Az informális beszélgetésekből, interjúkból kiderül, hogy a sikeres gazdálkodás egyik titka a gazdasági erőforrások egy részének eltitkolása volt.

A rejtegetett erőforrások használata a termelési kapacitás reális méretének eltitkolását jelentette. Vonatkozott ez egyaránt a földalappal, állatállománnyal vagy munkaerővel való gazdálkodásra. A tervmutatókat úgy lehetett *szebben* teljesíteni, ha voltak rejtett tartalékok: föld, állat és ezeknek a kimutatásokban sehol nem szereplő erőforrásoknak hozadékait, jövedelmeit is a jelentésekbe, beszámolódba, könyvelési mérlegekbe lehetett foglalni. „Hogy a termelése a 400 fejős tehénnek meg legyen ahhoz legalább 410 tehén kellett legyen, mert úgy lehetett az eredményt elérni, vagy ha vetettünk 600 ha búzát, akkor legalább 620-at kellett vessünk, érte?? Az ember, hogy lábon tudjon maradni, annak volt egy módja annak idején, hogy ha a 400 tehén szerepelt a termelési tervünkben, attól kellett szülessen 90%-os arányban, tehát 360 borjú, és úgy lett 365 borjú, meg 370 borjú a terv túlszárnyalására, hogy még legalább kellett mellettük legyen 15-20 darab vemhes üsző, amelyik vemhes üsző maradt még évekig papíron. Meg kellett ezt csinálni, tehát ahogy mondtam, legalább 410-420 tehén kellett legyen, mert akármiképpen, így tudott az ember szebben teljesíteni.

A földterülettel nem lehetett ennyire játszani, de még egy szerencsénk volt, hogy a legelővállalat által átvett földeken mi legeltettünk, a mi állatainkkal ez egy olyan lehetőség volt nekünk, hogy a hektárok kétszer szerepeltek: nekünk is, ott is, vagy ha nálunk nem is szerepelt de szerepelt túl, de mi használtuk, ki tudtuk használni. Ez segített egy-egy fordulónál, bár itt is voltak persze súrlódások, de mégiscsak együtt dolgoztunk. Minden évben papíron kellett nőjön a szántónk is, volt terméketlennek nyilvánított terület abból nőtt...” (74 éves férfi, volt mtsz alkalmazott).

Senkinek – se a helyi, se a megyei vezetésnek – nem volt érdeke, hogy a titkolt erőforrások napvilágra kerüljenek. Nemcsak a helyi vezetésnek, a megyei apparátusnak is – hogy pozícióját őrizhesse – szüksége volt a tervek teljesítésére. Az erőforrások eltitkolása, a hamis adatok használata nem volt elszigetelt jelenség a központosított gazdaságokban. A magyarországi forrásanyaggal dolgozó Rév István szerint: „Nemcsak a termelők, hanem a hatóságok is jobban jártak a föld eltitkolásával. Kevesebb terület kevesebb kötelezettséget jelentett, és amikor a helyi apparátus a hivatalos nyilvántartásból hiányzó földekről gyűjtött be illegálisan a felsőbb szervek tudta nélkül terményadót, nem csak az év végi hiányok egy részét tudta behozni, hanem még az eredetileg kisebb földterületre készített tervet is túlteljesítette. Így azután a helyi apparátus nem egyszerűen adatokat akart a termelőktől, de ugyanannyira ráutalt volt a hamis információra, mint a termelő az adatok meghamisítására. Az apparátus kibúvói, év végén készített magyarázkodásai azokra a meghamisított adatokra támaszkodtak, amelyeket a termelők szállítottak. Az apparátust nem egyszerűen az információ, hanem a tudottan torz adat megszerzésének szükségessége hozta a gazdálkodótól függő helyzetbe. A hatalomnak érdekében állt, hogy hagyja magát becsapni.”⁴

A termelésben használt erőforrások széles körét – ide sorolható a földalap, állatállomány, alapeszközök mellett a különböző ágazatokban használt szakmai tudás is – kiegészítette a termelőszövetkezet vezetőségének kapcsolati tőkéje.

A *kapcsolati tőke*, az *ismeretség* a fölöttes megyei apparátus berkeiben egy igen fontos erőforrása volt a gazdaságnak, amelynek hozadékát ma már aligha lehet reális arányaiban felbecsülni: a kapcsolati tőke hozta az építkezésekhez, berendezésekhez és a termelési eredmények eléréséhez kellő mennyiségben szükséges állami hiteleket, alapanyagokat: például koncentrált takarmányt a tejtermelés fokozásához, optimális időben vetőmagot és műtrágyát, különböző gépi eszközöket, alkatrészeket.

---

4 Uo. 144. p.

Az állami források – elsősorban a hitelehetőségek – kihasználása volt a nyolcvanas években elért fejlődés egyik legbiztosabb pillére. Ezeket a hitelek ugyanis rendszerint – országos viszonylatban is – törlesztésük előtt eltörülte az állam. A hitelekhez jutás esélyeit pedig jó személyes kapcsolatokkal, a kölcsönös szívességek, lekötelezettségek állandó ápolásával lehetett biztosítani.

A helyi vezetés és a megyei apparátus káderei hallgatólagosan egyetértettek a rendszernek saját előnyükre történő működtetésében. Ebben szoros összefonódás volt a helyi és a megyei vezetés kulcspozíciókban lévő káderei között. Az interjúk számos példával dokumentálják ezt az érdekszövetséget.

A kapcsolatépítés és kapcsolatfenntartás költségeit természetesen a helyi vezetők fedezték, a termelőszövetkezeti köztulajdonból. A költségtételek a hierarchia különböző fokozatai szerint változtak, de szerepe volt ebben a társadalmi időnek is. Míg a hatvanas évek elején egy rajoni párttitkár szombatoként rendszeresen megjelent a kollektív gazdaságnál és a könyvelőt arra kérte, hogy „fogjal nekem két tyúkot”, a nyolcvanas években a hasonló juttatások más formában, mértékekben és főleg más színtereken zajlottak: „Ha mentem be a bankba, és itt a kollektívbe teszem főztünk egy jó hordó pálinkát, kettőt, akkor egy korszóval vittem az igazgatónak is, letettem a pult alá, örvendett neki, meg is érdemelte. Ez így volt. De nagyon kellett vigyázni, mert ott is, még a bankban is volt mindig kontrainformáció, őket is figyelték, mindenüt mindenütt ott voltak a beépített emberek, a besúgók, ez megvolt nálunk is.

A kollektív gazdaságtól, ha volt állatorvos, emberorvos, szüretkor mindenkinek kellett két három zsák szőlő, ez egy olyan volt, mint a dézsma, egy járadék.

A termelőszövetkezet, ha akart élni ott minden főnöknek dézsmája volt, a rendőrnek dézsma kellett legyen, az orvosnak dézsma kellett, az állatorvosnak dézsma kellett, mert ha megdögölt a borjú és az állatorvos nem írta alá, akkor meg kellett fizesse az elnök a főkönyvelő és a főmérnök.

Ha született nálunk négyszáz borjú, s a négyszázból ötven megdöglött, mert egy nyáron megdöglött, sok úgy született, hogy nyomorúság volt, arra mindenikre ki kellett az állatorvos adja a receptet, hogy mi lett azzal a borjúval, miért pusztult el. És ennek megvolt az ára, mindennek az ára megvolt. Na most ez úgy volt, hogy a megyei pártbizottságnál volt két-három személy, akkor volt a megyei titkár őket is kellett segíteni, faluról éltek, de annak a részére oda nem egy-két liter pálinka ment, oda kellett egy kicsi hordó bor, és egy fél borjú.

Kellett tudni, hogy milyenek a méretek, ha mentünk... Ismeretségbe kellett lenni a bankigazgatókkal, a szövetkezeti elnökkel és megtörtént hogy a főügyész, a rendőrfőparancsnok, a bankigazgató, most neveket nem mondok, együtt kellett vacsorázzunk. Kinek a költségén? Az enyémen, de az nem a személyes pénzem volt, azt el kellett ők valahol nézzék, tudták, hogy valahol valami nyoma lesz, amit ők nem fognak keresni. Ha keresték volna, akkor nagy baj lett volna belőle.” (74 éves férfi, volt mtsz alkalmazott)

Az ismeretség, ebben a kapcsolatban a hosszú évek alatt kialakított bizalmi viszonyt jelentette. Ha a megyei intézmények hivatalnokai a nyomokat keresik és megtalálják, akkor ez a helyi és megyei vezetők közötti bizalmi viszony felmondását, felfüggesztését jelentette volna, évek, évtizedek befektetések kárba vesztését. De a megyei káderek – saját érdekeiket is szem előtt tartva – nem bogarászták ilyen felfedező céllal a könyvelési aktákat. A lentiek és fent lévők között egy kölcsönös, ugyanakkor aszimmetrikus függőségi viszony volt, egy olyan vertikális koalíció, amelyben a résztvevők hatalmi lehetőségeiket úgy összegezték, hogy ezáltal együtt korábbi hatalmuknál nagyobb gazdasági, politikai hatalomhoz jutottak.

A helyiek és a megyeiek – a kliensek és patrónusaik – hallgatólagos egyetértéssel, közösen és egymást védve csapták be a felsőbbiséget, és saját előnyükre csapolták meg a rendszer javait.

A társadalomkutatók a fenti fogalom-párral jelzett csereviszonyt rendszerint fordított sorrendben – „patrónus-kliens kap-

csolat” formában – használják, jelezve ezzel az erősebb-gyengébb pozíciójú felek elhelyezkedését társadalmi hierarchiában. Mi ezt a fogalom párt azért cseréltük fel, mert valójában csak a kliensek érdekeiről, céljairól tudunk a szóbeli források alapján beszélni, a patrónusok megszólaltatásának nem sok esélyét látjuk.

A patrónus és kliens koalíciójáról az antropológia egyik klasszikusa az alábbiakat írja: „Ez a viszony feltételez egy társadalmilag, politikailag vagy gazdaságilag magasabban álló egyént, aki függőleges viszonyban áll a nála társadalmilag, politikailag vagy gazdaságilag alacsonyabban állóval. A kötelék aszimmetrikus, afféle „féloldalra dülő barátságként” írták le... A két résztvevőnek biznia kell egymásban, hivatalos szankciók hiányában az ilyen bizalmi viszony magában foglalja egymás motívumainak és viselkedésének kölcsönös megértését, amely nem jöhet létre máról-holnapra, hanem hosszú időn át kell fejlődnie, és a legkülönbözőbb összefüggésekben kell kipróbálnia... Ebben a kapcsolatban a patrónus gazdasági segítséget nyújt és védelmet a hatalom törvényes vagy törvénytelen követeléseivel szemben. A kliens viszont ezért eszmei javakkal fizet.”⁵

A szocialista gazdasági rendszerben patrónusok gazdasági támogatásait igénylő kliensek is gazdasági javakkal fizették vissza a támogatást. Ha e kompromisszumos hajlandóság gyökereit keressük, az ennek kialakulásában közrejátszó feltételrendszert kutatjuk – amiért abban a társadalmi berendezkedésben a *lent* és a *fent* között domináns kapcsolattartási forma lett,⁶ – az állandó felső nyomást, a minél jelentékenyebb mennyiségű többletermék követelését kell kiemelni. A hatalom követelése a terményjáradék elvonásában folyamatosak, állandóan növekvők voltak.

A hierarchia különböző szintjein pozícióban lévő hivatalnokok tervek formájában közvetítették a gazdasági feladatokat, kérték számon, gyűjtötték be a gazdasági javakat és osztották el a

---

5 Eric R. Wolf: *Parasztok*. In: *Vadászok, Törzsek, Parasztok*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973. 423 p.

6 Ebben több más székelyföldi faluban szerzett empirikus tapasztalataink erősítettek meg.

többleteket. Felügyeletet gyakoroltak nemcsak a teljesítmények, hanem ami igen lényeges, a javak elosztása fölött is.

Szívésségek, jóakaratok cserélődtek a koalíciós szálak mentén: az alullevőknek hogy fennmaradhassanak fontos volt az erőforrások megszerzése. Mivel lent sokan (sok-sok gyenge termelészövetkezet) versengtek a forrásokért – és a források mindig szűkösek voltak – döntő jelentőségű volt a fent levők jóindulatának megnyerése és megtartása.

Meg kell említeni, hogy volt egy lényeges különbség a függőségi viszonyok két szintjén szereplők érdekeltiségei között. Míg a megyei vezetőknek (gazdasági, pénzügyi intézmények kulcspozícióban lévő hivatalnokainak) személyes hasznuk származott a dologból (mai szóhasználattal, az erőforrások menedzseléséből), a helyi vezetés kapcsolatápolása közvetve a tagságot is jövedelmezőbb munkákhoz, nagyobb osztalékhoz juttatta.

Előfordult, hogy a valóságos viszonyok nyelvét nem értő, vagy rosszul értelmező termelészövetkezeti alkalmazott úgy gondolta, hogy a helyi és megyei érdekszövetség fölött átnyúlva keresse az igazságot, a közérdek védelmét és egyenesen a párt Központi Bizottságához fordult. Feljelentést tett a javak, értékek hűtlen kezeléséről – pontosabban informális csatornákon áramlásáról – amelynek nyomán a hatalmi Központból azonnali szigorú kivizsgálást rendeltek el. De a kivizsgálás csak időlegesen zavarhatta meg a helyiek és megyei káderek koalíciójában a szoros együttműködést: a megyei apparátus épp olyan érdekelt volt a dolog eltussolásában, mint a helyiek. A rosszul számító feljelentőre aztán lecsapott a megyei apparátus: haladék nélkül áthelyezte egy gyengébb termelészövetkezethez.

Annak, hogy a termelészövetkezet kiemelt anyagi támogatásban részesült a megyei vezetés részéről, a szoros érdek-összefonódások, a bátor és kitűnő kapcsolatápolási stratégiákat alkalmazó helyi vezetés szerepe mellett, még volt egy propagandisztikusnak nevezhető, nem elhanyagolható indítéka is:

„Ha az ember nem mer akkor nem nyer, akkor is merni kellett, de egy dolgot azért ne felejtünk el, hogy nemcsak, hogy merni kellett, hanem abban az időben szükség is volt minden megyében egy-két olyan gazdaságra amelyikről úgy tűnik, hogy az jó. Szükség volt arra, hogy tudjanak a gyűlésen példát adni.” (74 éves férfi, volt mtsz alkalmazott)

Kellettek a mintagazdaságok, amelyekre a megyei gyűléseken, a sajtóban a több tucat gyenge teljesítményű termelészövetkezet vezetői előtt hivatkozni lehetett és őket találta alkalmasnak egyik ilyen szerepre a megyei apparátus.

A kliensi szerep bizonyos értelemben belekényszerült a helyi vezetés, nem csak a kötelező tervek, hanem az érdemrendek, kitüntetések is elvárásokat, teljesítménytöbblet-kényszereket jelentettek.

A nyolcvanas években a fejlődő termelészövetkezetben mégis rejtett feszültségek halmozódtak fel. A növénytermesztésben dolgozó tagság jövedelme szerényebb volt mint az állattenyésztőké, vagy a mellékágazatokban alkalmazott havi pénzbéreért dolgozó személyzeté. Ezek a feszültségek, de főleg az országos agrárpolitika radikális irányváltása – a termelészövetkezet felbontását lehetővé tevő törvénykezés – voltak a meghatározó tényezők a termelészövetkezet felszámolásában. És nem utolsó sorban az idősebb nemzedék önálló gazdálkodás utáni nosztalgiája. A szétaprózott birtokszerkezet újraalakulásában ez volt a döntő tényező: „Tizenöt évvel korábban vagy későbben kellett volna jöjjön a rendszerváltás. Olyan idős bácsik kérték vissza a földjeiket, akik szekérrel kivitették magukat a földhöz, megnézték, de már megdolgozni nem tudták.” (58 éves férfi, állami alkalmazott)

Utóhang

„Mert az emberek erősen el voltak rosszulva, tépték széjjel a kollektív gazdaságot...” (egy interjúalany)

A földtörvény kibocsátása után (1991. február) a termelészövetkezet elnöke kísérletet tett a közös gazdaság szűkebb keretek közötti folytatására. Egy idős gazdálkodó utólagos vélekedése szerint a közös gazdálkodás „legalább a község egy falujában megmaradhatott volna. De az elnöknek azt mondták lopott eleget és kifelé, nem kell. Vissza a földeket!... ki a földeket, ki a pénzeket, te loptál eleget, azt mondták az elnöknek, mikor gyűlés volt... S azt mondta az elnök, na nyújtsa fel a kezit, ki nem lopott a kollektívben. Senki sem tudta felnyújtani a kezit, mert mindenki lopott, s úgy élt, ahogy tudott, no. Mindenütt így volt.” (83 éves férfi)

A rendszert tehát nem csak a patrónusok és klienseik, hanem – a közvélekedés szerint – a maga helyén minden résztvevő a saját előnyére próbálta működtetni. A mértékek és arányok között nyilvánvalóan óriási különbségek voltak. Az elnök társas gazdálkodás szervezésével is próbálkozott, azonban az új földtulajdonosoktól nem kapott elegendő, gépi művelésre alkalmas földterületet.

Az 1991/18-as törvény megjelenése után a felszámoló bizottság a belépési nyilatkozatok alapján a földterületeket a termelészövetkezeti tulajdonból visszajuttatta a régi tulajdonosoknak. Szintén a fenti törvény előírásai szerint kiszámították a képződött vagyonrészből – épületek, berendezések, állatállomány – milyen arányban jogosultak a tagok a ledolgozott idő, a teljesített munkanormák alapján. Ezt a vagyonrészt a volt tagság természetben (gabona, állat) és készpénzben kapta meg. A termelészövetkezet felszámolása után három mezőgazdasági társulás és egy mezőgazdasági tevékenységet folytató kft. alakult. Ezek az utódszervezetek felosztották egymás közt a gépi eszközöket, amire nem volt szükségük azt a felszámoló bizottság árverésen értékesítette. Az árverésen

gazdára nem lelt ingatlanok, épületek (istállók, raktárak) újraértékelve a társulások tulajdonába jutottak.

1991. folyamán nem volt megműveletlen terület a termelőszövetkezet területén, a termelési költségeket a tagság jutalékaiból a felszámoló bizottság, területarányosan számolva, levonta. Az állami intézményeknek (bankok, nyugdíjpénztár) törlesztették a tartozásokat. A felszámoló bizottság beszámoló jelentésében elmarasztalta az állami intézményeket (rendőrség, polgármesteri hivatal) a felszámolás folyamán tapasztalt passzivitásukért. Bár összesen nyolc köztulajdon elleni cselekményt jelentett a bizottság a rendőrségnek, emez csak egy esetben indított kivizsgálást.

Az elmúlt másfél évtized magángazdálkodása, a gazdasági eredményeket tekintve, nem nyújtotta a szocialista termelészervezés időszakában elért eredményeket. Csökkentek a termelésben használt erőforrások: ma közszépszinten közel egy harmadával kevesebb a művelt szántóterület, mint a nyolcvanas évek végén.

Csökkent az állatállomány is, 1988-ban a termelőszövetkezet és a tagság magántulajdonában összesen 1 768 szarvasmarha volt, 2004 decemberében mindössze 454, ebből 346 a tejelő állat. A tejtermelés a termelőszövetkezet és a tagság gazdaságaiban 1988-ban 22 500 hl tej volt, 2004-ben a magántermelő kisgazdaságokban 11 681 hl.

Nyomatékosan ki kell emelnünk azonban, hogy ezek az adatok a termelésben használt erőforrások és eredmények csökkenését ugyan jelzik, de nem mondanak semmit a termelőmunka hatékonyságáról: erre csak akkor volna lehetőség, ha pontos adatok állnának rendelkezésre a termelési költségekről, ha szét lehetne választani a termelőszövetkezeti gazdálkodás idején a központból adományként kapott erőforrások (termelési hitelek, gabona, takarmány, vegyszer, stb.) és a saját nyereségből fedezett erőforrások arányait, ez utóbbit párhuzamba lehetne állítani az összes magántermelő kisgazdaság termelési költségeivel és nyereségével. Egy ilyen összehasonlításra azonban becslések se tehetők, nemcsak a

feltáratlan adatok miatt: nem lehetne eldönteni, hogy a könyvelési aktákból kibányászott adatok esetenként hitelesek-e vagy nem.

A kisgazdaságok költség/jövedelem egyensúlya igen sérülékeny. A termelési költségek emelkedése a magángazdákat érzékenyen érinti: a gázolaj és az alkatrészek árának folyamatos emelkedése a traktorral és más gépekkel rendelkező gazdaságok jövedelmeit jelentősen csökkentette. A gépekkel nem rendelkező kisgazdaságok számára drágult a gépi munka.

A gabonaárak alacsonyak, a Kárpátokon túli területekről érkező gabonakereskedők lenyomták. Mindennek következményeként csökkent a vetésterület, kevesebb a megművelt föld. A felhagyott földeket az idősebb gazdák rossz lelkiismerettel nézik, részletes kalkulációkkal érvelnek a jelenlegi ár- és költségviszonyok közötti termelés haszontalansága, gyenge jövedelmezősége mellett: „most sokan a földeket otthagyták, nekem is egy hektár s valamennyi vetetlen van. Mi csináltunk egy számítást, egy hektár föld gépi munkálatának milyen költsége van: a szántás 2,5 millió, a tárcsázás is annyi kétszer, mert itt meg kell kétszer, olyan a föld, az már 5 millió, vetés, vegyszerezés, kombájnozás, körülbelül felmegy összesen 15 millió felül. Olyan helyek vannak most otthagyva, hogy mikor a régi magángazdaságba dolgoztunk a vetőmagot ott termeltük meg, s máma nyúllegelő, még a juhnak sincs mit egyék ott. A földet, hogy megdolgoztassuk rendszeren nem hozza ki, ezért sokan otthagyták a földet...” (76 éves férfi)

A vadkárok okozta veszteségek is egyre rontják a nyereséges termelés esélyeit.

A kisgazdaságok termékszerkezetének alakítására az önellátás/saját elhasználás célja nyomja rá bélyegét. A családi földbirtok egészéből a legnagyobb vetésterületen gabonát termesztenek, amit a család élelmiszerellátása mellett a nagyállatok és szárnyasok takarmányozására használnak, a főlösleg több évre tartalékolható.

A földárak alacsonyak az eladók általában a helyi földtulajdonosok városra költözött utódai: egy árnyi földterület 50–100 ezer lej értékben cserélhet gazdát a parcella minősége, nagysága,

faluhoz való közelsége függvényében. A határ bármelyik pontján levő föld nem is adható el: „A földet csak a faluhoz közeliakat lehet eladni, a falutól távolabbiakat, ha ingyen adják se kell. Itt ha mindenkinek felmérnék a földjét harmadrészének nem lenne gazdája, kihaltak, elmentek, nem tudják szerit-számát.” (76 éves férfi) Az interjúkban, emlékezésekben gyakran hallani a termelőszövetkezet felszámolásának szubjektív értékeléseit. Ezek a mentális konstrukciók a személyes érdekek, a mai élethelyzetek tapasztalatainak függvényében formálódnak. Másfél évtized gazdasági változásainak, magángazdálkodási tapasztalatainak tükrében általános egyetértés tapasztalható abban, hogy a termelőszövetkezetet *kár volt felszámolni, meg kellett volna menteni*. És a levegőben marad a kérdés, *hogy vajon tudott volna-e tovább menni?*